

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ YETERLİK FİİLİNİN İŞLEVLERİ ve KIRGIZ TÜRKÇESİNDEKİ KARŞILIKLARI

Caştegin TURGUNBAYER*

Özet: Türkiye Türkçesinde pek çok işleve sahip olan yeterlik fiili, Kırgız Türkçesinde sadece yeterlik fiiliyle değil, yeterlik fiili dışında kalan başka dilbilgisel yapılarla da karşılanmaktadır. Bu çalışmada Türkiye Türkçesindeki yeterlik fiilinin sahip olduğu iktidar, imkân, olasılık, izin-yasak gibi işlevlerin Kırgız Türkçesinde hangi yapılarla karşılandığı anlatılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkiye Türkçesi, Kırgız Türkçesi, karşılaştırmalı dil bilgisi, yeterlik fiili, mastar, sıfat-fiil, isim-fiil, şart eki.

The Functions of the Possibility Modals in the Turkish of Turkey and Their Equivalents in the Kirghiz Turkish

Abstract: The possibility modal that possesses a wide spectrum of functions in the Turkish of Turkey is expressed in the Kirghiz Turkish not merely by the use of the morphological form, but also by the grammatical functions of other forms. In the present study, various functions of the possibility modal in the Turkish of Turkey such as the expression of capability, probability, permission, or prohibition are compared to the functionally equivalent structures in the Kirghiz Turkish.

Key words: Turkey Turkish, Kirghiz Turkish, comparative grammar, potential verb, infinitive, participle, gerund, conditional suffix.

Bilindiği üzere Türkiye Türkçesinde (TT) yeterlik ifadesi {-A bil-} şeklinde {-A} zarf-fiil eki ve {bil-} fiilinin birleşmesiyle sağlanır. Yabancı dil bilim kaynaklarında İng. *potential verb*, Alm. *verbum potentialis*, Fr. *verbe possibilif* olarak adlandırılan bu fiil Türkiye’de *yeterlik fiili* (Korkmaz, 1992:172; Gülensoy, 2000: 403), *yeterlik eylemi* (Hengirmen, 1995: 268), *iktidarlı fiil* (Deny, 1941, 469) veya *imkân ve iktidar fiili* (Korkmaz, 1995:608) olarak bilinmektedir.

Söz konusu fiilin işlevleri konusunda en kapsamlı bilgileri Deny, Hengirmen ve Korkmaz’ın çalışmalarında bulmaktayız. Deny (1941: 469, 470) yeterlik fiilinin olabilirlik ifade ettiğini, olumsuzluk ekiyle birlikte kullanıldığında ise “iktidarsızlığı, imkânsızlığı” ifade ettiğini öne sürmektedir. Hengirmen (1995:268) de, önceki tanımlamaya uygun olarak şunları söyler: “Yeterlik eylemi yeterlik

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ YETERLİK FİİLİNİN İŞLEVLERİ ve
KIRGIZ TÜRKÇESİNDEKİ KARŞILIKLARI

kavramı verir ve yapılan işin mümkün olabileceğini ya da yapılması ihtimalinin bulunduğunu belirtir. Korkmaz (2003: 812), yeterlik fiilin işlevlerini ikiye ayırmaktadır. İlki, bir oluş ve kılışı gerçekleştirme güç ve yeterliğini bildirme işlevidir, buna örnek olarak da “*Ben bu yükseklikten atlayabilirim*” cümlesini vermektedir. Diğeri de bir oluş ve kılışın gerçekleşme olasılığını (imkân ve ihtimalini) bildirme işlevidir, buna örnek olarak da “*Yarın size uğrayabilirim.*” cümlesine yer vermektedir. Bunun yanı sıra aynı yapının soru şekli izin isteme “*Yarın size uğrayabilir miyim?* ve izin vermede “*Yarın bize uğrayabilirsiniz.*” kullanıldığını, bu şekliyle izin isteme veya izin verme işlevini bildirdiği görülmektedir. Yeterlik fiilinin {-AmAz} geniş zaman olumsuzu şekli ise yasak koyma işlevinde kullanılmaktadır: “*Görevli olmayan içeri giremez*”.

Kırgız dil bilgisi kaynaklarına göre Kırgız Türkçesinde (KT) yeterlik ifadesi esas itibarıyla zarf-fiil {-A/-O/-y} ekiyle {al-/bil-} yeterlik fiillerinin yan yana getirilmesiyle sağlanır (Yudahin, 1985:43 cilt I; Kudaybergenov, 1980:341). Kırgızcanın tasvir fiilleri konusunda doktora tez çalışması bulunan Tan (2005:58) ise: “*al-* tasvir fiili eğer -A/-O, ve -y zarf-fiil eklerinden birisiyle kullanılırsa *bir hareketin yapılıp yapılamayacağını yani bir işte yeterliği ifade eder*” sözleriyle şu örneği vermektedir: *Çığa alamin. “Çıkabilirim, çıkabiliyorum*”. Söz konusu ana yapının dışında yeterlik ifadesinin {-A/-O/-y} zarf-fiillerin üzerine {ber-/kal-/ket-} tasvir fiillerinden birinin getirilmesiyle sağlanabileceğini de söylemektedir. Buna örnek olarak şu örnekleri vermektedir: *-Açkıcı bar, -dedi leytenant Avdiy emne aytkan turganın tüşünö berbey. “-Anahtar var, -dedi teğmen Avdiy’in ne demek istediğini anlayamadan.”; Sen bir kişinin canın saktap kalar eleñ. “Sen bir insanın canını belki kurtarabilirdin.”; Böltürüktörümö kaytsam degende eki közü tört bolup turgan Akbara çıdabay ketti. “Yavrularıma dönsem diye iki gözü dört olan, sabırsızlanan Akbara fazla dayanamadı.”* (Tan, 2005:35). Bunun yanı sıra KT’de tasvir fiilinin yer almadığı, ancak yeterliği (iktidarı) ifade eden farklı yapılara da rastlanmaktadır. Yönelme ekini almış yapılar üzerine gelerek şimdiki-gelecek (geniş) zaman ekini almış *bol-* fiili Tatarca, Başkurtça veya Kırım Türkçesinde olduğu gibi (Yüksel, 2007:418) KT’de de yeterlik bildirmektedir: {+kA/+kO} yön durum ekini almış {-ş} isim-fiil ekinin, 3. tekil kişi ve geniş zaman eklerini almış {bol-} fiiliyle birlikte oluşturduğu yapı: *Kimge işenişke bolot emi. “Kime güvenebilir ki bundan sonra.”* (Turgunbayer, 2008: 8).

Yukarıda verilen bu bilgilere dayanarak TT’de {-Abil- / AmA-} yeterlik fiilinin, **yeterlik (iktidar)**, **olasılık (ihtimal)**, **imkân** ve **izin~yasak** gibi dört işleve, bunu aksine KT’de ise {-A/-O, -y ber~ kal~ket-} yapısındaki fiillerin oluşturduğu yapıların, sadece **yeterlik (iktidar)** gibi tek bir işlevi ifade ettiği görülmektedir. Başka bir deyişle KT’de {-A/-O,-y al- ~ bil-} şeklindeki yeterlik fiilinin, işlev açısından TT’deki {-A bil-} yeterlik fiiliyle birebir örtüşmediğini, örtüşmenin sadece tek bir bir oluşu veya kılışı gerçekleştirme gücü bildiren yeterlik (iktidar) işlevi ile sınırlı kaldığını açıkça söyleyebiliriz.

Bu çalışmamızda TT'deki {-A bil-} yapısına sahip olan yeterlik fiilinin ifade ettiği **iktidar** işlevi dışındaki **olasılık, imkân, izin ve yasak** gibi işlevlerin KT'de hangi yapılarla karşılandığı tespit etmeye çalışacağız. Çalışmamızda yer verdiğimiz örnek cümlelerin büyük kısmı, ünlü Kırgız yazar Tölögön Kasımbekov'un (TK) "Kelkel" romanından alınmıştır.

1. Olasılık ifade eden yeterlik

TT'deki yeterliği bildiren tasvir fiilli yapının aksine KT'de olasılığı, yeterlik tasvir fiili değil, üzerine iyelik ekini almış {-ş} isim-fiilinin, {*mümkün*} ismiyle birlikte oluşturduğu {Fiil Kökü:-ş + İyelik Eki *mümkün*} şeklindeki yapı karşılar:

Ruhu gana emes öñü, kelbeti kaytalanışı mümkün. "Sadece ruhu değil, dış görünümü **tekrarlanabilir**" (TK: 94); *Bizdi zambirek menen atışı mümkün.* "Bize topla **ateş edebilir** (TK:357); *Sizden başka da bilgender çıgıp kalışı mümkün emespi?* "Sizden başka da bilenler **çıkabilir** değil mi? (TK: 360); *Katuu tarınıç söz aytıp ciberişi mümkün.* "Beklenmedik çok sert sözler **söyleyebilir** (TK: 450); *Kim билет, çın ele bir cerde"şeyit" bolup kala berişiñiz da mümkün.* "Kim bilir, gerçekten de bir an "şehit" de **olabilirsiniz**" (TK:471).

2. İzin ifade eden yeterlik

Bir işin işin gerçekleşmesine **izin isteme /izin verme** ifadesi KT'de mastar veya şart ekinin yer aldığı yapılarla karşılanabilir.

2.1. Mastar ekiyle oluşturulan yeterlik

2.1.1 {+gA/+gO} yön durum ekini almış {-UU/-OO} mastar ekinin, şimdiki-geniş zaman ekini almış {*bol-*} fiili ve {-bu} soru ekiyle birlikte oluşturduğu {Fiil kökü: -UU+gA /-OO+gO *bolobu*} yapısı, **izin isteme** işlevinde kullanabilmektedir: *Kirüügö bolobu?* ("girebilir miyim" anlamındaki). "Girmek mümkün mü" (Yüksel, 2007:419); *Mihail Vasilyeviç, işenüügö bolor beken uşuga.* "Mihail Vasilyeviç, güvenebilir miyiz bu adama acaba?" (TK:260).

Basit cümle haline çevirdiğimizde ise aynı cümle **bir soruya cevap** mahiyetinde ise **izin vermeyi** ifade eder: *Kirüügö bolot!* "Girebilirsiniz!".

2.2. Şart ekiyle oluşturulan yeterlik

2.2.1. İyelik kaynaklı kişi ekiyle çekimlenmiş {-sA/-sO} şart ekinin, üzerine soru ve geniş zaman ekleri getirilmiş {*bol-*} fiiliyle birlikte oluşturduğu {Fiil kökü: -sA/-sO+ İ. K. *kişi eki bolobu?*} yapısı bir eylemin gerçekleştirilmesine **izin istemeyi** ifade etmede kullanılabilir: *Cüz som bersem bolobu?* "Yüz som versem **mümkün mü?** verebilir miyim"; *Barsam bolobu?* "Gide **bilir miyim?**" (Turgunbayer, 2008: 8);

Söz konusu yapıda *bol-* fiili hep üçüncü kişiyle ifade edilir. Cümlelerin gerçek öznesi ise şart eki üzerine gelen kişi ekinden belli olur.

3. İmkân ve imkânsızlığı ifade eden yeterlik

3.1. Mastar ekiyle oluşturulan yeterlik

3.1.2. {Fiil kökü: -UU+gA /-OO+gO bol-} yapısı bir eylemin gerçekleştirilmesinin **mümkün** olduğunu ifade edebilir: *Apa, mına bizdin iş cüzögö aştı, emi tuugan cer Ceti-Suuga baruuga bolot.* “Anne, işte bizim işimiz gerçekleşti, artık memleketimiz Yedisu’ya gidilebilir” (“böyle bir **imkân var**” anlamındadır) (TK: 427). *Iya, kantip tayanuuga bolot bularga.* “Evet, (insanlar) nasıl dayanabilir ki bunlara (“bunlara dayanmaya imkân mı var?” anlamındadır).” (TK: 563); *Mihail Dmitriç, dep oyun buzdu sürötçü törö, aylanañda ne degen asıl körktör bar ekenin baamdabay, baamdoogo araket kılbay ömür ötkörö berüügö bolobu degi?* “Mihail Dmitriç, diyerek oyunu bozdu ressam başkan, çevrende anlatılamaz değerli güzelliklerin olduğunu fark etmeden, fark etmeye çalışmadan hayat yaşamaya devam **edilebilir mi** hiç? (“böyle bir şeye imkân var mı?” anlamındadır) (TK: 94);

3.1.3. {Fiil kökü: -UU+gA /-OO+gO bolbo-} şeklinde olumsuzluk ekiyle kullanıldığında ise aynı yapı **imkânsızlığı** ifade eder: *...anı toktouuga, andan kutuluuga bolbostuguna köz cetken soñ adamın çaçıla tüşkön ruhu kayra cıynalıp...* “...onu durduramayacağını, ondan **kurtulamayacağını (kurtulmaya imkân olmadığını)** kavradıktan sonra insanın etrafa dağılan ruhu yeniden toparlanıp...” (TK: 211); *Bolgon okuyanı aytpay koyuuga bolboyt.* “Olan olayı anlatmadan bırakılamaz.” (TK: 646). Olumsuzluk ifadesi bazen *emes*”değil” ile yapılabilir: *Col buzulgan, ötüügö bolor emes.* “Yol bozuk, geçilemez (geçmeye imkân yoktur).” (TK: 354).

3.2. Sıfat-fiil ekiyle oluşturulan yeterlik

3.2.1. KT’de, yukarıdaki yapı gibi **imkânsızlığı** ifade eden, ancak mastar ekinin yerine {-GAN/-GOn} sıfat-fiilin yer aldığı {Fiil kökü: -GAN+gA/-GOn+gO bolbo-} şeklindeki yapıya da rastlanmaktadır: *Birok birödön birö ugup, bekingenge bolboyt eken.* “Ancak biri diğerinden duyduğundan gizlenmeye imkân yokmuş” (TK:276); *Üñküyüp köñ döbödö oturgan Moydundu koruganga bolboy alıstan tegerekteşip bir kur unçukpay turuшту.* “Üzgün bir şekilde, tezekli tepede oturan Moydun’u koruyamadıklarından (**korumaya imkânları olmadıklarından**) uzakta bir süre sessizce beklediler” (TK: 576).

3.3. İsim-fiil ekiyle oluşturulan yeterlik

3.3.1. 2.1.1.’de verdiğimiz yapıya benzer bir şekilde oluşturulan, ancak mastar eki yerine isim-fiil {-ş} eki kullanılan örneklere rastlamak mümkündür. {Fiil kökü: -ş+kA /-ş+kO bol-} şeklindeki bu yapı **imkân vermeyi** ifade etmede kullanılmaktadır: *Karmap kanday künö cabışka bolot?* “Yakalayıp ne şekilde suçlanabilir?” (TK:195); *Bödö balaketti başına üyböy, katının cesir, balasın cetim kalturbay aman kalışka bolmok.* “Boşuna belâyı başına almadan, karısını dul,

çocuğunu yetim bırakmadan sağ salim kalın**abilirdi** (TK:210); *Kança koşun cayışka bolot dagı*. “Ordunun ne kadarı daha yerleştirilebilir.” (TK:554)

3.3.2. Olumsuzluk ekiyle kullanıldığında ise {Fiil kökü: -ş+kA /-ş+kO bolbo-} şeklini alan bir önceki yapı **imkânsızlığı** ifade eder: *Kantebiz, çatıp bere berişke bolboyt*. “Ne yapacağız, yatmaya devam edilemez (TK: 392); *Şabdan özü baştap kele catkan soñ colukpay koyuşka bolboy Kurmancan...*”Şabdan kendisi heyetin başını çekerek geldiği için görüşmemek mümkün **olamayacağı** için Kurmancan... (TK:86); *Cigitteri colborstoy, coolaşışka bolbostoy, enesi narktuu, kızı aruu...*“Yiğitleri kaplan gibidir, onlarla çarpışılmayacak kadar, annesi saygıdeğer, kızı tertemiz...” (TK:124).

Söz konusu yapılar *bol-* fiili hep üçüncü kişiyle ifade edilir.

3.4. Şart ekiyle oluşturulan yeterlik

3.4.1. İyelik kaynaklı kişi ekini almış {-sA/-sO} şart ekinin, 3. tekil kişi ve geniş zaman ekini almış {*bol-*} fiiliyle birlikte oluşturduğu yapı {Fiil kökü: -sA/-sO+ *İ. K. kişi eki bol-*} da aynen önceki yapılar gibi **imkân vermeyi** ifade edebilir ve TT’de yeterlik fiiliyle karşılanabilir: *Türkçö bolso da, bir eki sözü ilip kalsa bolot ele*. “Türkçe olsa da, bir iki sözcüğü yakalay**abilirdi**” (TK:573); *Meyli, öz ügütün ayıtp catsa bolo beret...* “Tamam, kendi öğütlerini anlatmaya devam **edebilir...**” (TK:155).

3.4.2. Olumsuzluk ekiyle birlikte yer aldığı {Fiil kökü: -sA/-sO+iyelik eki bolbo-} **imkânsızlığı** ifade eder: *Iya, köpkö kelgen ıriskıdan kuru kalsa bolboyt da, coldoş iya?* “Ne dersin, uzun bir süre için gelen rızktan mahrum kalın**amaz**, dostum öyle değil mi? (TK 421).

3.5. Bol- Tasvir fiiliyle oluşturulan yeterlik

Yukarıda saydığımız yapılara ek olarak zarf-fiil ve *bol-* fiilinden oluşturulan {-p bol-} şeklindeki yapıyı da ekleyebiliriz. Sadece olumsuzluk ekiyle birlikte kullanılan bu fiil imkânsızlığı ifade eder: *Cazında suu kirgen saydan ötüp bolboyt*. “Yazın suyun aktığı mecradan geçile**mez** (geçmek mümkün değildir).” (Turgunbayer, 2008: 8). Tatarca, Kumukça, Hakasça gibi (Yuldaşev, 1965: 101) diğer Türk lehçelerinin birçoğunda kullanılan bu yapının Kırgızcada sadece olumsuzluk, şimdiki zaman kipi ve üçüncü kişi ekleriyle çekimlenmiş şekillerine rastlamaktadır.

4. Yasağı ifade eden yeterlik

2.1.’de gördüğümüz {Fiil kökü: -UU+gA /-OO+gO bol-} şeklindeki master ekli yapı, aynı zaman yasağı ifade etmede kullanılabilir. Bunun için söz konusu yapının içerisinde yer alan {*bol-*} fiilinin üzerine olumsuzluk eki getirilmektedir: *Kirüügö bolboyt*. “Girilemez”; *Bul cer bal çekek koyulgan koruk*

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ YETERLİK FİİLİNİN İŞLEVLERİ ve
KIRGIZ TÜRKÇESİNDEKİ KARŞILIKLARI

cer, aralay basa berüügö bolboyt, sadagası. "Bu yer arı kovanlarının konulduğu korudur, sürekli aralarında dolaşılmaz, kurban olduğum." (TK:279).

Burada yer alan *bol-* fiili hep üçüncü kişi olarak çekimlenmiştir. 1. ve 2. kişi dışında kalan belirsiz kişiyi ifade eder. Bu nedenle TT'de esas veya yeterlik fiilinin köküne getirilen edilgen çatısıyla karşılanabilir.

Sonuç

Türkiye Türkçesi ve Kırgızca Dil Bilgisi kitaplarında yeterlik fiili ayrıntılı olarak incelenmiş, bütün işlevleriyle ortaya konulmuştur. Ancak her ne kadar {-A bil-} yeterlik fiili yapı itibarıyla KT'deki karşılığı olan {-A/-O/-y al-} yeterlik fiile benziyorsa da işlevler düzeyinde yukarıdaki örneklerden de görüldüğü gibi birbiriyle tam olarak yüzde yüz örtüşmediği görülmüştür. Bu çalışmada TT'deki yeterlik fiilinin sahip olduğu iktidar, olasılık, izin~imkân verme, yasak koyma, izin isteme gibi geniş işlev yelpazesini KT'deki yeterlik fiilinin tek başına karşılayamadığını, sadece tek bir iktidar ifadesine sahip olduğunu, yani eylemi yapabilme gücünü ifade ettiğini tespit ettik. Daha önce saydığımız diğer işlevleri karşılamada ise KT'de mastar, isim-fiil, sıfat-fiil ve şart eklerinin yer aldığı yapılardan yararlandığını gördük. Türkiye Türkçesindeki yeterlik fiilinin sahip olduğu işlevlerin Kırgız Türkçesinde hangi yapılarla karşılandığı karşılaştırmalı olarak ortaya koymaya çalışılmıştır.

Kaynaklar

- ABDULDAYEV, E – S. Davletov vd. (1986), *Kırgız Tili*, Frunze: Mektep Basması
- ABDUVALİEV, İ.- T. Sadıkov (1997), *Azırkı Kırgız Tili - Morfolojiya*, Bişkek: Aybek Firması.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1990), *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara.
- DAVLETOV, C. – A. Tursunov (1980), *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası*, İlim Basması, Frunze.
- DENY, Jean (1941), *Türk Dili Grameri, Osmanlı Lehçesi* (çev. Ali Ulvi Elöve) İstanbul.
- ERGİN, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, 21. Baskı, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- HENGİRMEN, Mehmet (1995), *Türkçe Dilbilgisi*, Engin Yayınevi, Ankara.
- KASAPOĞLU, Çengel Hülya (2005), *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara, Akçadağ yayın evi.
- KASIMBEKOV Tölögön (1990), *Kelkel*, Frunze.
- KOÇ, Nurettin (1990), *Yeni Dilbilgisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

- KORKMAZ, Zeynep (1995),”Türkiye Türkçesinde ‘iktidar’ ve ‘imkân’ gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri” **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, 1 cilt, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 607-619
-(2003), **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, Türk Dil Kurumu Yayınları:827, Ankara.
- KUDAYBERGENOV, S. Tursunov, C. Sıdıkov (1980), **Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, I. Bölüm: Fonetika Cana Morfologiya**, İlim Basması, Frunze.
- TAN, Ali (2005), **Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri**, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Adana.
- TURGUNBAYER, Caşteğin (2008), “Kırgız Türkçesindeki *Bol-* Fiilinin İşlevleri ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları”, **Türkbilig**, 15: 126-135.
- YUDAHİN, K.K. (1985), **Kırgızko-Ruskiy Slovar; Kırgızça-Orusça Sözdük**, 2 Cilt, Frunze.
- YULDAŞEV A.A. (1965), **Analitiçeskiye formı glagola v tyurskix yazıkax**, Moskova, 101-103